

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 — ΤΣΩΡΤΣΙΑ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΜΙΧ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

ΣΥΝΤΟΜΟ ΚΑΤΑΤΟΠΙΣΤΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

β') ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΓΓΡΑΦΑ. Ο έλληνισμός, πρό πάντων κάτω από τον τουρκικό ζυγό, εξακολούθησε να έχει αυτόνομη δημόσια ζωή. Η Έκκλησία, και οι εκκλησιαστικές αρχές, τὰ μοναστήρια και οι νοοί, οι θεσμοί τῆς αυτοδιοίκησης, οι συντεχνίες, τὰ σχολεία ἦσαν, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ σύγχρονη ἔκφραση, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Ἡ δράση τους καθρεφτίζεται στὰ ἔγγραφα πού ἐξέδωσαν. Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε και τὶς ἑλληνικές κοινότητες τοῦ ἑσωτερικοῦ.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ. Καθὼς εἶναι γνωστό, ἡ ἐκκλησία ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος σὰν ἰδιαιτέρος ὀργανισμός, σὰν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς θρησκευτικῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς αυτοκρατορίας. Μ' αὐτὴ τὴν ἰδιότητα ἔζησε κι' ἔδρασε ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία μέσα στ' ὀθωμανικὸ κράτος ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20 αἰ. Ὁ κύκλος τῶν ἀρμοδιοτήτων και τῆς δράσης τῆς Ἐκκλησίας γενικά και τῶν διαφόρων ὀργάνων τῆς εἰδικότερα ἦταν πολὺ μεγάλος, γιὰτὶ κάλυπτε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν σχέσεων τῶν ὑπόδουλων πρὸς τὸν κυρίαρχο, ἀναμειγνυόταν στὸν ἰδιωτικὸ βίο τῶν χριστιανῶν, στὶς ἀνάμεσά τους ἀστικές ὑποθέσεις, λάβαινε μέρος ἢ και πρωτοστατοῦσε σὲ διάφορες πρωτοβουλίες, π.χ. σὲ ἰδρυση και συντήρηση σχολείων και νοσοκομείων, ὄχι σπάνια και σὲ πολιτικές πράξεις, συνεννοήσεις, με ξένες δυνάμεις, ἐπαναστατικά κινήματα. Ἀπ' αὐτὰ φαίνεται ἀμέσως και ἡ εὐρύτητα τοῦ ἀρχιερατικοῦ ὕλικοθ, ἀλλὰ και ἡ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴν ἀποκάλυψη και ἀποκατάσταση ὄλων αὐτῶν τῶν πλευρῶν τῆς δράσης τῆς Ἐκκλησίας.

Εἰδικότερα, μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὰ ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα, ἀνάλογα με τὴν ἀρχή, πού τὰ ἐξέδωσε, σὲ πατριαρχικά, ἐπισκοπικά, μοναστηριακά. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐκπροσωποῦσε τὸ σύνολο και τῆς Ἐκκλησίας και τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ στὶς κεντρικές αυτοκρατορικές ἀρχές. Βρισκόταν λοιπὸν σὲ στενὴτατη και διαρκὴ ἐπαφή μαζί τους και ἀλληλογραφοῦσε συχνὰ γιὰ ποικίλα ζητήματα. Παράλληλα σὰν ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ εἶχε ἀνέκαθεν διπλωματικὴ ἐπαφή με ξένες κυβερνή-

σεις, και μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐσωτερικά διηύθυνε τὸ σύνολο τῆς Ἐκκλησίας σ' ὄλες τὶς πλευρές τῆς δράσης τῆς με διαταγές πού ἐξέπεμπε πρὸς ὄλους τοὺς ἀρχιερεῖς μ' ἀντικείμενα εἴτε στενὰ διοικητικά εἴτε εὐρύτερα ἀπὸ ὄλο τὸν κύκλο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρμοδιοτήτων. Ὡς πρὸς τὶς ἐπισκοπές, πού βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ἡ πατριαρχικὴ ἐξουσία περιοριζόταν μόνο στὰ καθαρὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα, πνευματικά και διοικητικά. Τῶν ἄλλων Πατριαρχείων ἡ δράση ἦταν πολὺ περιορισμένη. Οἱ κατὰ τόπους Ἀρχιερεῖς, ὀποιοῦ βαθμοῦ, κινιόνταν μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὄλης δράσης τῆς Ἐκκλησίας, διηύθυναν τὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα τῆς ἐπαρχίας τους, τὸν κλῆρο, τὶς ἐκκλησίες, τὰ μοναστήρια· ἐκκροσωποῦσαν τὸ λαὸ τους στὶς τοπικές τουρκικές ἀρχές, ἐπιστατοῦσαν στὶς ἀστικές ὑποθέσεις και ἀπένεμαν δικαιοσύνη. Ὀλη αὐτὴ ἡ δράση ἀπεικονίζεται μέσα στὰ ἔγγραφα, πού ἐξαπέστελναν και λάβαιναν ἀναφορές πρὸς τὰ Πατριαρχεῖα και πρὸς τὶς τουρκικές ἀρχές, διαταγές ἀπ' αὐτές· ἀλληλογραφία μ' ἄλλους ἀρχιερεῖς· διοικητικές πράξεις· πρακτικά ἐκλογῶν, διοριστήρια κληρικῶν, πρακτικά και ἀποφάσεις γιὰ διάφορες δικαιοπραξίες· ἀλληλογραφία με ἄλλους ὀργανισμούς· ἐγκύκλιοι πρὸς τὸ ποίμνιο· ἐπαφή με ἰδιῶτες. Τέλος τὰ μοναστήρια εἶχαν τὴ δικὴ τους κίνηση και δράση, ἀλληλογραφία με προϊστάμενες ἀρχές, διαχείριση τῆς παρουσίας τους κλπ. Πολλές φορές στὰ μοναστηριακά ἀρχιερατικά στοιχεία ἀπεικονίζεται και ἡ ζωή τῆς γύρω περιοχῆς.¹

Καθὼς ἀνταλλάσσονταν τὰ ἔγγραφα τοῦτα συγκεντρώνονταν στ' ἀρχεῖα και τῶν ἀρχῶν πού τὰ ἔστελναν και ἐκείνων πού τὰ λάβαιναν : Στὰ Πατριαρχεῖα, στὶς ἐπισκοπές, στὰ μοναστήρια—στὶς τουρκικές ἀρχές, κεντρικές και περιφερειακές—σ' ἀρχεῖα κοινοτήτων, σχολείων, νοσοκομείων κλπ. Φυσικά, ὁ κύριος ὄγκος συγκεντρώθηκε στὰ ἐκκλησιαστικά ἀρχεῖα. Τὰ πατριαρχικά ἀρχεῖα, ὀπως εἶναι εὐλόγο, ἔπρεπε νὰ συγκεντρώνουν ὄλα τὰ γενικά στοιχεία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς δράσης και νὰ ἀπεικονίζουν τὶς κεντρικές γραμμές τῆς. Δυστυχῶς ὀμως, κατὰ καιροὺς, κἀηκαν διάφορα τμήματά τους, και μάλιστα τ'

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο.

1. Βλ. σχετικά Α. Σιγάλα. Ἀρχεῖα και βιβλιοθήκαι τῆς Δυτικ. Μακεδονίας κυρίως σ. 7-8, 68, 131 κ.ἄ.

ἀρχαιότερα. Τὰ ἐπισκοπικὰ ἀρχεῖα μὲ τὸ ἐπίσης σπουδαῖα ὑλικό τους ὑπέστησαν τὴν ἴδια τύχη κατὰ μέγα μέρος. Στὴν παλιὰ Ἑλλάδα μάλιστα, μὲ τὶς ἐπαναστάσεις καὶ τὶς ταραχές, κί' ὕστερα μὲ τὶς καταργήσεις καὶ συμπτώσεις, τῶν ἐπισκοπῶν ἢ καταστροφή εἶναι σχεδὸν ὀλοκληρωτική. Μόνο κατ' ἐξαιρεση μπορεῖ νὰ σώθηκαν λίγα ἀρχεῖα, κί' αὐτὰ κατὰ τὸ πλεῖστον μακρὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῆς προέλευσῆς τους. Ἐλάχιστα ἀπ' αὐτὰ συναντοῦμε τῶρα στὰ «Γενικὰ Ἀρχεῖα» καὶ στὴν «Ἱστορική καὶ Ἐθνολογική Ἑταιρεία». Στὴ Νέα Ἑλλάδα ἡ παράταση τῆς τουρκοκρατίας ἐπέτρεψε νὰ συστηματοποιηθοῦν τ' ἀρχεῖα τοῦτα κί' ἔτσι ἔγινε δυνατὸ νὰ διασωθοῦν καὶ παλιότερα στοιχεῖα. Ἀλλὰ κί' ἐδῶ τὸ ὑλικό, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, εἶναι πρόσφατο, κυρίως ἀπὸ τὸν 19 αἰ., πολὺ λιγότερο ἀπὸ παλιότερες ἐποχές, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἀρχεῖο, πού νὰ μὴ κάηκε μιὰ ἢ καὶ περισσότερες φορές. Δυστυχῶς οἱ πυρκαϊῆς ἐξακολούθησαν νὰ καταστρέφουν ἀρχεῖα ἐπισκοπικὰ ὡς τὶς ἡμέρες μας. Στοιχεῖα ἐπισκοπικῶν ἀρχείων σώζονται σήμερα ἀπὸ τὴ Δ. Μακεδονία στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης (ἀπὸ Κοζάνης καὶ ἀπὸ Σέρβια ὅ,τι ἀπέμεινε μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1757) στὴ Σιάτιστα (ὅπου ὁ κώδικας τῆς μητρόπολης Σισανίου 1686-1845) καὶ στὴν Καστοριά, καὶ τὴν Κλεισούρα τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα μετὰ τὴν καταστροφή τῶν ἀρχείων τούτων ἀπὸ πυρκαϊῆς. Οἱ ἐπισκοπῆς τῶν ἐπαρχιῶν πού ἐξῆσαν ἐξω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ ἔχουν εἰδικότερο ἀρχεῖα ὑλικό, ἀλλὰ διασώθηκαν καλύτερα. Στὴ Νάξο, στὴν Τήνο καὶ σ' ἄλλα νησιά σώθηκαν τ' ἀρχεῖα τῶν λατινικῶν ἐπισκοπῶν μ' ἐνδιαφέρον καὶ καλὰ διατηρημένο ὑλικό.² Τέτοια ἔγγραφα διασώθηκαν ἐπίσης στὴ Ρουμανία. Τέλος τὰ πλούσια μοναστηριακὰ ἀρχεῖα ὑπέστησαν κατὰ καιροὺς καὶ πυρκαϊῆς καὶ συλήσεις καὶ σήμερα ἐλάχιστο μόνε μέρος τους σώζεται σὲ πολὺ λίγα μοναστήρια. Ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, ὅπως καὶ πιὸ πάνω εἶπαμε, σώζονται καὶ στὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα. Ἐπίσης στοιχεῖα τέτοιου ὑλικοῦ ἔχουν φυγαδευθῆ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἀπόκεινται σὲ διάφορες Βιβλιοθήκες.

Σήμερα πολὺ μικρὴ γνώση ἔχουμε καὶ ἀσήμαντη χρῆση μποροῦμε νὰ κάνουμε τῆς σπουδαιότατης καὶ ἄλλοτε ὀγκωδέστατης αὐτῆς κατηγορίας πηγῶν. Καλὰ-καλὰ δὲν ξέρουμε τί ὑπάρχει καὶ ποῦ ὑπάρχει. Μερικοὶ κατάλογοι καὶ διαγράμματα μοναστηριακῶν ἀρχείων ἔχουν βέβαια δημοσιευτῆ, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀπὸ ἐρασιτέχνες ἐπαρχιακοὺς λόγιους καὶ ὄχι μ' ἐνιαῖο σύστημα. Ἐπίσης ἔχουν δημοσιευτῆ σὲ πολλὰ ἱστορήματα, περιοδικὰ κί' ἐφημερίδες διάφορα σκόρπια ἔγγραφα ἄλλα σημαντικὰ κί' κί' ἄλλα ἀσήμαντα. Οἱ σπουδαιότερες ἐκδόσεις εἶναι πατριαρχικῶν ἔγγράφων: Κ. Δελικάνης «Πατριαρχικῶν ἔγγράφων...» οἱ τρεῖς τόμοι, 1905, Γεννάδιος Ἀραμπατζό-

γλου, μητροπ. Ἡλιοῦπόλεως «Φωτίειος Βιβλιοθήκη, ἦτοι ἐπίσημα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου» Α' (1933), Β' (1935). Δ. Ζακυθηνὸς «Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας (1593-1798) ἐκδιδόμενα ἐκ παρισινῶν κωδίκων [: Ἑλληνικὰ τ.1-6 (1928-1933)]. Πολλὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα περιέχει καὶ ἡ ρουμανικὴ συλλογὴ «Documente private la Istoria Romanilor». Ἐκκλησιαστικὰ, γενικότερα ἔγγραφα ἦρθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν εἰδικῶν ἐκκλησιαστικῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», «Ἐκκλησία», «Νέα Σιών», «Ποιμὴν», «Γρηγόριος Παλαμᾶς», κ. ἄ., ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλου περιοδικοῦ, γενικοῦ ἢ τοπικοῦ, ἀκόμη καὶ ἀπὸ στήλες ἐφημερίδων.

ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ. Ἡ τουρκοκρατία ἀφῆσ' ἐπίσης στοὺς ὑπόδουλους κί' ἓνα περιθώριο κοινοτικῆς αὐτονομίας, Μέσα σ' αὐτὸ ἀναπτύχθηκε τὸ κύτταρο τῆς αὐτοδιοίκησης, ἡ κοινότητα. Ὅμάδες κοινοτήτων συνασπίστηκαν σ' ἐπαρχιακὴ αὐτοδιοίκηση, στὴν Πελοπόννησο παρουσιάστηκε καὶ ἀνώτερος βαθμὸς, σχηματισμένος ἀπὸ τοὺς ἐκπρόσωπους τῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ εἶχαν ποικίλο κύκλο δράσης κατὰ τόπους κί' ἐποχές. Αὐτοὶ διεξῆγαν τὴν τοπικὴ πολιτικὴ ἐπαφὴ τοῦ ὑπόδουλου μὲ τὸν κυρίαρχο, κατένεμαν στὰ μέλη τους τὶς οικονομικὰς ἀπαιτήσεις του, εἰσέπρατταν καὶ τοῦ διεβίβαζαν τοὺς φόρους, φρόντιζαν γιὰ ἔργα κοινῆς ὠφελείας, συντηροῦσαν σχολεῖα, ἀπένεμαν τὸ δίκαιο μέσα στοὺς κόλπους τῶν θεσμῶν τούτων ἀναπτύχθηκε πολιτικὴ ζωὴ καὶ σχηματίστηκαν κόμματα. Τ' ἀρχεῖα τους ἐπομένως—ἀλληλογραφία μὲ τουρκικὰς ἀρχὰς ἢ μὲ ἐκκλησιαστικὰς καὶ ἄλλους θεσμοὺς αὐτοδιοίκησης, κατάλογοι οἰκογενειῶν, δικαιοπραξίαι, φορολογικοὶ πίνακες, διαχειριστικὰ κατάστιχα, ἀπολογισμοί, κ. ἄ.—ἀπεικονίζουν ὅλην αὐτὴ τὴν ποικίλην δράση καὶ εἶναι μοναδικὰς πηγῆς, πού ἐπιβάλλεται νὰ συμβουλευτοῦμε, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὴν ἀναπαραστήσουμε.

Τ' ἀρχεῖα τῶν κοινοτήτων καὶ τῶν ἀνώτερων βαθμῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεῆς ἔπαθαν μεγάλες καταστροφές· τὸ μεγαλύτερο μέρος χάθηκε καὶ ὅ,τι περισώθηκε, διασκορπίστηκε. Κυρίως σώθηκαν ὅσα ἔγγραφα παροχετεύθηκαν σ' οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν πιά διαβιβαστῆ σὲ μεγάλες δημόσιες συλλογές: τ' ἀρχεῖα Πετρούκα, Σισίνη, Κρεββατᾶ κ. ἄ. μ' ἀρχεῖα στοιχεῖα τῶν ἐπαρχιῶν Ἀργους, Γαστούνης, Μιστρά ἀνήκουν τῶρα στὴν «Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία» τὸ Ἀρχεῖο Λόντου μαζί μ' ἀρχεῖα στοιχεῖα τῆς ἐπαρχίας Βοστίτσας εἶναι στὸ «Μουσεῖο Μπευᾶκη».—Ἐνα μέρος του ἔχει ἐκδοθῆ: «Ἱστορικὸν ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἀνδρέου Λόντου» 1-2, 1914, καὶ ἄλλο πρόκειται νὰ ἐκδοθῆ. Στὶς ἴδιες συλλογές καὶ ἀκόμη στὰ «Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους» διατηροῦνται καὶ ἄλλα σκόρπια ἔγ-

2. *Ἐκθ. Διεθ. Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους 14 Λόγ. 1940 (πολυγραφημένη).

γραφα. Πολλὰ ὁμῶς παραμένουν, ὅπως εἶπαμε, στὰ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα, ποὺ συγκροτήθηκαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθῆ σκορπια σὲ τοπικὲς ἱστορίες, περιοδικὰ κι' ἐφημερίδες ἢ ἔχουν παρεμβληθῆ μέσα σ' ἄλλα δημοσιεύματα. Ἀπὸ τὰ προεπαναστατικὰ κοινοτικά κι' ἐπαρχιακὰ ἀρχεῖα τῆς Π. Ἑλλάδος καλύτερα διατηρήθηκαν τὰ νησιωτικά. Ἀπ' αὐτὰ πλουσιώτερο εἶναι τῆς Ὑδρας, ποὺ ἀρχίζει μόλις ἀπὸ τὸ 1772. Τὸ ἀρχεῖο τοῦτο εἶχε τὴ μεγάλη τύχη νὰ ἐπισύρῃ τὴ στοργὴ καὶ τὴ φροντίδα τοῦ Λιγνοῦ καὶ σήμερα εἶναι τὸ μοναδικὸ ὀργανωμένο προεπαναστατικὸ ἀρχεῖο, συγχωνευμένο σ' ἓνα μὲ τὸ ἐπαναστατικὸ. Λίγα μόνο ἐγγραφα τοῦ σώθηκαν στὴν «Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία» καὶ σ' ἄλλες συλλογές. Ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖον Ὑδρας» ποὺ ἐξέδωσε ὁ Λιγνὸς σὲ 16 τόμους, 1921-1932, οἱ 6 πρῶτοι τόμοι περιλαμβάνουν ἐγγραφα τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς καὶ οἱ ὑπόλοιποι τῆς ἐπαναστατικῆς. Ἐπειδὴ ἡ Ὑδρα εἶχε μεγάλη ἀλληλογραφία, διατηρήθηκαν στὸ ἀρχεῖο τῆς καὶ σημαντικὰ ἐγγραφα τουρκικῶν καὶ ἑλληνικῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἢ πολιτικῶν, ἀρχῶν καὶ ἔτσι ἡ ἐκδοσὴ αὐτῆ ἀποκτᾶ εὐρύτερη χρησιμότητα. Ἀπὸ τὶς ἄλλες προεπαναστατικὲς κοινότητες σώθηκαν πολὺ λίγα στοιχεία καὶ ἓνα μέρος τους μόνον ἔχει δημοσιευθῆ ἐδῶ κι' ἐκεῖ. Ἀντίθετα οἱ κοινότητες τῶν νέων χωρῶν διατηρήθηκαν ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20 αἰ., καὶ ἔτσι μπόρεσαν νὰ τακτοποιήσουν τὰ ἀρχεῖα τους καὶ νὰ διατηρήσουν στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὸν 18 αἰ., κάποτε καὶ λίγα παλιότερα. Ἀλλὰ κι' αὐτὰ ἔπαθαν μεγάλες καταστροφές ἀπὸ πυρκαϊές καὶ ἀπὸ τὶς ἀνωμαλίες. Καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν παραμελήθηκαν καὶ παραπετάχθηκαν μ' ἀποτέλεσμα νὰ αὐξήσουν τὰ κενὰ ἢ καὶ νὰ διαλυθοῦν. Οἱ εἰδήσεις οἱ σχετικὲς μ' αὐτὰ εἶναι σκόρπιες καὶ δὲν ἔχουμε παρὰ σποραδικὲς δημοσιεύσεις σὲ ποικίλα ἐντυπα. Τέλος τ' ἀρχεῖα τῶν μικρασιατικῶν κοινοτήτων καταστράφηκαν τὸ 1922. Καὶ ἀπὸ τὴν ομάδα τούτη πολὺ λίγα ξέρομε. Κι' ἐδῶ χρειάζεται νὰ ἐπισημανθῆ τὸ ὕλικὸ καὶ νὰ καταβληθῆ τὸ ταχύτερο ἢ φροντίδα νὰ προφυλαχθῆ ἀπὸ τοὺς κινδύνους καὶ νὰ τεθῆ στὴ διάθεσιν τῆς ἔρευνας.

ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ. Οἱ συντεχνίες πῆραν μεγάλη ἀνάπτυξιν πρὸ πάντων στὴ Β. Ἑλλάδα, ὅπου δὲν ἐγίνε δυνατὸ νὰ ὑπάρξῃ αὐτοδιοίκησις σὲ μεγάλη ἐκτασιν, κι' ὡς ἓνα σημεῖο ἀναπλήρωσιν αὐτὸ τὸ κενὸ ἢ ἀνάμειξή τους στὴ δημόσια ζωὴ τοῦ ἔθνους ἦταν σημαντικὴ: δράσις οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ, ἔργα κοινῆς ὠφέλειας, προικοδότησις καὶ συντήρησις σχολείων. Ὡστε τ' ἀρχεῖα τους δὲν περιλάμβαναν μόνον ἐπαγγελματικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ δεδομένα γενικότερης σημασίας. Δυστυχῶς πολὺ λίγα ξέρομε γι' αὐτὰ καὶ δὲν ἔχουμε παρὰ ἐλάχιστα σχετικὰ δημοσιεύματα σκόρπια σὲ περιοδικὰ καὶ συγγράμματα.

ΣΧΟΛΕΙΑ. Καὶ μὲ τὰ σχολικὰ ἀρχεῖα συνέβη ὅ,τι καὶ μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοινοτικά. Τῆς Π. Ἑλλάδος καταστράφηκαν κι' ὅ,τι λίγο

περισώθηκε εἶναι τώρα σκόρπιο σὲ διάφορες δημόσιες κι' ἰδιωτικὲς συλλογές. Τῆς Ν. Ἑλλάδος διατηρήθηκαν, ἀλλὰ σημαντικὰ μειωμένα ἀπὸ πυρκαϊές καὶ ἄλλες περιπέτειες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀπὸ ἀδιαφορία καὶ κακὴ διαφύλαξιν μετὰ ἀπ' αὐτῆ. Τ' ἀρχεῖα τῶν μικρασιατικῶν σχολείων καταστράφηκαν τὸ 1922 καὶ χάθηκαν ὀριστικὰ τὰ μνημεῖα τῆς λαμπρῆς δράσεως τους.

ΠΑΡΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας πολλοὶ Ἕλληνες ἐγκαταστάθηκαν στὸ ἐξωτερικόν. Καὶ μαλιστα στὴ Ν. Ρωσσίᾳ, τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἱδρυσαν παροικίες καὶ σχολεῖα· πολλὲς ἀπ' αὐτὲς ἀνέπτυξαν ἐξαιρετικὴ δράσιν, ποὺ, φυσικὰ, ἀπεικονίζεται στ' ἀρχεῖα τους, καθὼς καὶ στ' ἀρχεῖα τῶν ἀρμόδιων ντόπιων ἀρχῶν. Οἱ πηγές αὐτὲς πρέπει νὰ ἰχνηλατηθοῦν καὶ νὰ δημοσιευθοῦν.

γ') ΞΕΝΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ. Ἄλλ' ἐξω ἀπὸ τὸ κυρίαρχον κράτος καὶ τοὺς αὐτόνομους ὀργανισμούς τοῦ ἑλληνικοῦ δημόσιου βίου ὑπῆρχαν καὶ ξένοι παρατηρητὲς, ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴ ζωὴ, τὴν κατάστασιν καὶ τὰ ζητήματα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ παρακολουθοῦσαν ἐπίσημα τὶς κυβερνήσεις τους. Οἱ ξένοι πρεσβευτὲς στὴν Πόλιν διαβίβαζαν στὶς κυβερνήσεις τους ἐκθέσεις γιὰ κάθε περιστάτικόν, ποὺ συνέβαινε μέσα στ' ὀθωμανικόν κράτος, διπλωματικὲς ζυμώσεις, ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες, κινήματα τῶν ὑπόδουλων, καθὼς καὶ τακτικὲς ἀναφορές γιὰ τὴ γενικὴν κατάστασιν τῆς ἐπικράτειας, τὴν ὀργάνωσιν, τὰ οἰκονομικά, τὰ στρατιωτικά κ.τ.δ. Μεγάλον μέρος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τούτα, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.

Λίγα ἀπὸ τὰ ἐγγραφα τούτα ἔχουν δημοσιευθῆ σὲ διάφορες συλλογές ἢ ἄλλα ἐντυπα. Ἄλλ' ἐξω ἀπὸ τοὺς πρεσβευτὲς, οἱ δυνάμεις, ποὺ εἶχαν ἐμπορικὰ συμφέροντα καὶ πολιτικὰ ἐνδιαφέροντα στὶς ἑλληνικὲς χώρες, Γαλλία, Ἀγγλία, Βενετία, Νεάπολις, Πεδεμόντιο, Ἰσπανία, Ὀλλανδία, Αὐστρία, Ρωσσία καὶ κατὰ τὸν 19 αἰ. καὶ ἄλλες ἀκόμη, συντηροῦσαν ὀλόκληρον προξενικόν δίκτυον.¹ Ὅλοι τούτοι οἱ διπλωματικοὶ ὑπάλληλοι ἔργον εἶχαν νὰ παρακολουθοῦν τὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας καὶ τὴν γενικὴν κατάστασιν τῆς καὶ νὰ πληροφοροῦν σχετικὰ τὶς κυβερνήσεις τους. Ἐστελναν λοιπὸν τακτικὰ ἐκθέσεις, ὅπου ἔκαναν λόγον γιὰ τὴ γεωργίαν, τὴν κτηνο-

1. Ἡ διάρθρωσις καὶ ἡ ἱστορία τοῦ προξενικοῦ συγκροτήματος τῶν διαφόρων δυνάμεων στὶς χώρες μας δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῆ ἱκανοποιητικὰ, αὐτὸ ὁμῶς πρέπει νὰ γίνῃ, γιὰ νὰ μπορέσουμε καλύτερα νὰ κατατοπισθοῦμε στὸ πολυδαίδαλον ἱστορικόν ὄλκον ποὺ ἀποτελοῦν οἱ προξενικὲς ἐκθέσεις. Προσωρινὰ βλ. Α. Βορρε, Le consulat général de la Morée et ses dependantes [: Revue des Études Grecques 20 (1907) 18-37], Ἀμπροσ, τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ βενετικόν προξενεῖον, Ν. Ἑλληνομν. [8 (1911) 209 κ.εξ.], Δ. Π. Πασχάλης, Πρόξενοι καὶ προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ τουρκοκρατίᾳ [: Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος 10 (1931) 437-456], Lascaris, Saionique à la fin du XVIIIe, 1939, ὅπου καὶ γενικότερη ββλιογραφία.

τροφία, τή βιοτεχνία και τὸ ἐμπόριο, γιὰ πλεονάσματα τῶν προϊόντων, γιὰ τὶς ἀνάγκες, ποὺ ἐπρεπε νὰ καλυφθοῦν μὲ εἰσαγωγές, ἀνέφεραν ἀριθμοὺς τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν τῆς κίνησης, ἔδιναν πληροφορίες γιὰ τὴν ποιότητα τῶν προϊόντων, γιὰ τὴν εὐταξία καὶ ἀσφάλεια ποὺ ἐπικρατεῖ, γιὰ τὶς συνθήκες, ὑπὸ τὶς ὁποῖες διεξάγεται τὸ ἐμπόριο, γιὰ τὶς φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις του, γιὰ τὴ δυνατότητα ἀνάπτυξής του, γιὰ τὸν συναγωνισμό τῶν ντόπιων καὶ ξένων ἐμπόρων, γιὰ τὴν κατανομή τῆς ἐμπορικῆς κίνησης κατὰ ἐθνικότητες (κάποτε μὲ ἀριθμούς), γιὰ τὶς τιμὲς τῶν διαφόρων προϊόντων καὶ ἐμπορευμάτων, γιὰ τὰ ἡμερομίσθια καὶ γιὰ ἄλλα πολλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μιλοῦσαν ἀκόμη γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων, γιὰ τὶς ἰδιότητες καὶ ἰκανότητες καὶ συνήθειες τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τὶς σχέσεις τους, περιέγραφαν τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν τακτικὴ διαφόρων Τούρκων διοικητῶν, ἀνέφεραν γιὰ τὴ δράση Ἑλλήνων κλεφτῶν, ἐμνημόνευαν ἑκτακτὰ γεγονότα. Τὸ πάρα πάνω περιεχόμενο καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ ἀξία τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν συνάγεται ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα, ποὺ ἀναφέρει ὁ Λάμπρος «Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Βενετικὸν Προξενεῖον» ἔ.ἀ., καὶ ἀπὸ τὶς λίγες ἐκθέσεις ποὺ δημοσίεψε ὁ Λάσκαρις «Salonique à la fin du XVIIIe s.» ἔ.ἀ., καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ Σ. Βόρειος «Γιὰ μιὰ νεοελληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία» [: Νέα Ἑστία 32 (1942 β) 1246-1251 33 (1943 α) 166-171], μὲ λίγες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν γαλλικῶν ἀρχείων, καὶ σύντομες κριτικὲς παρατηρήσεις καὶ «Ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ» ἐπίσης μὲ εἰσαγωγή. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς εἶχε καὶ τὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριον τῆς Μασσαλίας, πρὸς τὸ ὁποῖο ἔστελναν σχετικὲς πληροφορίες, πίνακες, στατιστικὲς κλπ. καὶ οἱ Γάλλοι διπλωματικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἄλλοι εἰδικοί πράκτορες του. Τὸ ὑλικὸ τοῦτο ἔχει χρησιμοποιηθῆ σὲ γενικὰ ἔργα, ὅπως τοῦ P. Masson: Histoire du commerce français dans le Levant dn XVII ème s., Paris 1896 κ. ἄ., πρβλ. καὶ Σ. Βόρειος ἔ. ἀ. Γιὰ τὶς προξενικὲς ἐκθέσεις καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου δείχνει ἐνδιαφέρον ὁ Σ. Βόρειος, ποὺ ἀπὸ τὶς πηγές αὐτὲς σκοπεύει νὰ βγάλῃ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 18 αἶ. Εἶναι ὅμως ὀλοφάνερο ὅτι μιὰ τέτοια σύνθεση δὲν ἐπιτρέπεται νὰ στηριχτῇ μονόπλευρα σὲ μόνον τὰ γαλλικὰ στοιχεῖα, ποὺ κι' ἀπ' αὐτὰ πάλι, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ἔκανε μιὰ ἀπλὴ ἐπιλογή. Ἐπίσης τὸ 1938-1939 ταξίδεψε στὴν Εὐρώπη καὶ φωτογράφησε πολλὰ τέτοιες ἐκθέσεις ἀγγλικὲς καὶ γαλλικὲς ὁ τότε λέκτωρ, στὸ Queen's University τοῦ Kingston (Καναδᾶς) καὶ ἀμέσως ὕστερα ἑκτακτὸς καθηγητῆς στὸ Northampton τῆς Μασσαχουσέτης Λ. Σταυριανός, ποὺ σκόπευε νὰ γράψῃ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Μερικὲς φωτογραφίες του εἶχε τὴν εὐγένεια νὰ μοῦ τις παραχωρήσῃ γιὰ νὰ ἀντλήσω πληροφορίες γιὰ τὴν «Πελοπόννησός» μου. Τέλος ἄλλες ἐκ-

θέσεις ἔστελναν οἱ πολιτικοὶ προπαγανδιστές, οἱ κατάσκοποι, οἱ Δυτικοὶ ἱεραπόστολοι, οἱ περαστικοὶ ἀπ' ἐδῶ ἐπιθεωρητὲς τῶν Δυτικῶν ἐπισκοπῶν καὶ μοναχικῶν ταγμάτων.

Ὅλ' αὐτὰ τὰ κείμενα ἔχουν τεράστια ἀξία καὶ γιὰ τὸν ὄγκο καὶ γιὰ τὸ ποῖον τῶν πληροφοριῶν. Ἐπὶ αἰῶνες, κατὰ μικρὰ διαστήματα, ἑκατοντάδες παρατηρητῶν μὲ ποικίλα διαφέροντα καὶ ποικίλη ἀντιληπτικὴ ἰκανότητα, πάντως ὅμως ἄρκετὰ ἢ καὶ πολὺ μορφωμένοι σχεδὸν μόνιμα ἐγκατεστημένοι καὶ μὲ θέση τέτοια, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν ἀκριβεῖς πληροφορίες, παρακολουθοῦν ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιεῖς καὶ περιγράφουν ὅλες σχεδὸν τὶς πτυχές τῆς ζωῆς τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν μ' ἀφθονες λεπτομέρειες. Τὸ ὑλικὸ τοῦτο συμπληρῶνει ἀριστα τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ κρατικὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ δημόσια ἔγγραφα. Ὅπου μάλιστα ἐκεῖνα καταστράφηκαν, τὰ διπλωματικὰ ἔγγραφα εἶναι τὰ μόνον ποὺ μποροῦν ν' ἀναπληρῶσουν τὸ κενό. Γιὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναληφθῇ ὀργανωμένη καὶ συστηματικὴ προσπάθεια μ' ὅλες τὶς ἐγγυήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας καὶ τῆς συνέχειας, ποὺ νὰ ἀνασύρῃ ἀπὸ τὰ ξένα ἀρχεῖα τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ὑλικὸ πληροφοριῶν γιὰ τὴ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία.

β') ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ διακρίνουμε τὰ κρατικὰ δημόσια ἔγγραφα καὶ τὰ ξένα διπλωματικά.

α') ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΓΓΡΑΦΑ. Ἀμέσως μὲ τὴν ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης δημιουργήθησαν οἱ πρῶτοι τοπικοὶ πολιτειακοὶ οργανισμοί, ποὺ ὕστερα συγχωνεύτηκαν καὶ σχημάτισαν τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Ὡστε ἐδῶ κατατάσσουμε ὅλα τὰ δημόσια ἔγγραφα ἀπὸ τὸ 1821 ὡς σήμερα, ὅσα ἐξέδωσαν θεσμοί, ἀρχές, ὑπηρεσίες, ὄργανα. Σ' αὐτὰ μέσα ἔχει ἀποτυπωθῆ ὅλη ἡ λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ γενικότερα ὅλη ἡ ἑλληνικὴ δημόσια ζωὴ. Τὰ κείμενα τοῦτα εἶναι ἀφθονώτατα καὶ ποικιλώτατα, ὁμοίων τύπων μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλου σύγχρονου κράτους. 1) Συντακτικὰ συζητήσεις καὶ πρακτικὰ συντακτικῶν συνελεύσεων, σχέδια συνταγμάτων καὶ συντάγματα, ψηφίσματα, συντακτικὲς πράξεις, ἀποτελέσματα δημοψηφισμάτων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ συντακτικὰ τοῦτα κείμενα τῆς ἐπανάστασης ἔχουν ἐκδοθῆ ἢ ἐπίσημα, «Ἀρχεῖα ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας» 1-2, 1857, 1862, ἢ ἡμιεπίσημα στὸ «Φίλο τοῦ Νόμου» καὶ στὴν «Γενικὴν Ἐφημερίδα» ἢ ἀνεπίσημα στὴν πληρέστερη συλλογὴ τοῦ Μάμουκα «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος...» 1-11, 1839-1852. Τὰ μετεπαναστατικὰ δημοσιεύτηκαν ἐπίσημα στὰ πρακτικὰ τῶν Συνελεύσεων, στὴν «Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως» καὶ ἀνεπίσημα σὲ ἔγχειρίδια συνταγματικοῦ δικαίου καὶ σ' ἄλλες ἐκδόσεις. 2) Νομοθετικὰ συζητήσεις καὶ πρακτικὰ βουλῶν, νομοσχέδια, νόμοι, διατάγματα, προϋπολογισμοί, διεθνεῖς συνθήκες κ.τ.δ. Ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ ἔχουν δημοσιευθῆ μερικὰ στὶς πάρα πάνω συλλογές καὶ στὶς δύο ἡμιεπίσημες ἐφημερίδες· τὰ μετεπαναστατικὰ ἔχουν δημοσι-

ευτή κανονικά και χωρίς χάσματα στην «Εφημερίδα των συζητήσεων της Βουλής» 1865 κ. έ., στα «Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων» 1844 κ. έ., και στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως». 3) Διοικητικά κυβερνητικές πράξεις, άλληλογραφία υπουργείων και άλλων αρχών και υπηρεσιών, αιτήσεις πολιτών, διεκπεραίωση υποθέσεων, στατιστικές μελέτες, επιτελικά σχέδια, απολογισμοί, διάφοροι πίνακες και κατάλογοι. 4) Δικαστικά. 5) Πράξεις και άλληλογραφία νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, όπως είναι η Έκκλησία και οι εκκλησιαστικές αρχές, οι δήμοι, οι κοινότητες, κ. ά. ανεξάρτητοι κοινωνικοί οργανισμοί, καθώς και εκείνα τα ιδιωτικά έγγραφα, που επιστημοποιούνται από το κράτος.

Για τη συντήρηση των αρχειακών τούτων στοιχείων επί ένα αιώνα όχι μόνο δέ δείχτηκε κανένα ενδιαφέρον, αλλά και έγινε κάθε τι που θα συντελούσε στην καταστροφή τους. Αρχεία επαναστατικών θεσμών και αρχών καταστράφηκαν ή λεηλατήθηκαν κατά τους εμφύλιους αγώνες. Άλλα αρχεία κάηκαν, όλα εκείνα που στεγάζονταν στο «Παλατάκι» του Καποδίστρια.¹ "Όσα άπ' αυτά διασώθηκαν, παραρίχτηκαν σά σωρός άχρηστων πραγμάτων, συλήθηκαν, σκόρπισαν, πουλήθηκαν με την όκιά, μούχλισαν. Τήν ίδια τύχη άρχισαν νά ύφίστανται και τά μεταγενέστερα αρχεία, όσο πάλιωναν και έπαυαν νά χρησιμεύουν για τήν τρέχουσα ύπηρεσία. Πρώτος φώναξε ό Βλαχογιάννης και στο τέλος κατόρθωσε νά ιδρυθούν, τό 1914 μόλις, τά Γενικά Αρχεία του Κράτους, όπου άρχισαν νά περισυλλέγονται, όσα αρχεία σώθηκαν, άπό τίς άποθήκες και τά ύπόγεια τών διαφόρων ύπηρεσιών. Άλλά, δυστυχώς, ή άρχή άργησε νά έχη συνέχεια. Τό ίδρυμα έγκαταστάθηκε σέ μιά πτέρυγα τών ύπόγειων τής Ακαδημίας σέ χώρο άνεπαρκέστατο ν' άναπτύξη τά έγγραφα του και σχεδόν λησμονήθηκε άπό τόν προϋπολογισμό. Έπί δεκαετίες, λοιπόν, έμεινε άχρηστο. Μόλις άπό τό 1938 άρχισε νά γίνεται τό δεύτερο βήμα. Του δόθηκαν πιστώσεις, αύξησε τό προσωπικό του και άρχισε ή κατάταξη τών εγγράφων. Σύνάμα έγινε σκέψη και για ιδιαίτερη εύρύχωρη στέγη, επίτηδες κτισμένη. Δυστυχώς, ήρθε ό πόλεμος και άνέκοψε τήν έργασία αύτή, άλλ' έλπίζουμε ότι ή διακοπή αύτή είναι προσωρινή και ό,τι καλό άρχισε θά συνεχιστή. "Ός σήμερα έχει καταταχτή τό επαναστατικό ύλικό και μένει όλο τό ύπόλοιπο, άρχίζοντας άπό τόν Καποδίστρια. Άπό τά αρχειακά στοιχεία, που διέρρευσαν κατά διάφορους τρόπους, μερικά έγινε δυνατό νά κατασταλάξουν σ' άλλες συλλογές και μάλιστα στο «Μουσείο Μπενάκη» και στην «Ιστορική και Έθνολογική Έταιρεία». Έτσι συμπληρώνονται άρκετά τά κενά τών «Γενικών Αρχείων». Ιδιαίτερα διατηρήθηκαν μερικά επαναστατικά αρχεία, όπως τής "Υδρας, του όποιου τό αντίστοιχο μέρος πιάνει τούς τόμους 7-16 τής έκδοσης «Αρχείον "Υδρας». Άλλα

τέλος αρχειακά στοιχεία είναι σκόρπια σέ διάφορες συλλογές και μάλιστα οικογενειακές. Τέτοια έχουν έκδοθῆ σέ διάφορες τοπικές συλλογές, όπως Α. Χατζηαναργύρου «Τά Σπετσιωτικά» 1-2, 1861-1926, Ε. Σταματιάδη «Σαμιακά» τόμ. 2ος, 1881, Ν. Σταματιάδη «Σαμιακά» 1-2, 1899-1907, Βλαχογιάννη «Χιακόν Αρχείον» 1-6, 1910-1924, Μακρή «Αρχείον Κάσου» 1-4, 1939 κ.ά καθώς και σέ οικογενειακά αρχεία, όπως Καμπούρογλου «Αρχείον Ρώμα» 1-2, 1914, «Αρχείον του στρατηγού Ανδρέου Λόντου» 1-2 1914, Α. Λιγνού «Αρχείον Κουντουριωτών» 1-4 1926 κ. έπ. Άλλά και άπό τά μετεπαναστατικά αρχεία τό Υπουργείο Έξωτερικών διετήρησε ιδιαίτερα τό αρχείο του. Επίσης ή Γενική Στατιστική Υπηρεσία του Υπουργείου Έθνικής Οικονομίας διατηρεί ξεχωριστό είδικό αρχείο. Άλλα αρχεία είναι τών δήμων, τών μητροπόλεων, τών ναών, τών μονών κ. ά. τέτοιων ίδρυμάτων. Κάνοντας ένα γενικό απολογισμό βρίσκω ότι άπό τά επαναστατικά αρχεία έχει χαθῆ τό μισό περίπου ύλικό. Άλλ' ή άπώλεια αύτή δέν κατανέμεται ισόρροπα σ' όλες τίς αρχές και σ' όλες τίς έποχές. Μερικών αρχών τά αρχεία έχουν τελείως εξαφανισθῆ ή δέ σώζονται άπ' αυτά παρά έλάχιστα: Επίσης άπό μερικές περιόδους δέ σώθηκε σχεδόν τίποτε, όπως άπό τήν πρώτη και τή δεύτερη χρονιά τής επανάστασης. Άπό κεί και πέρα τό ύλικό πυκνώνει και κατά τά έτη 1824, 1825 έχουμε ίσως τά 8)10, όπως μπορούμε νά συμπεράνουμε άπό τήν παρακολούθηση του άριθμού πρωτοκόλλου. Η άλληλογραφία τότε ήταν πολύ πυκνή. Κατά τίς αρχές του 1825 μόνο τό Έκτελεστικό φθάνει νά έκδίδη 200 και 300 έγγραφα τήν ήμέρα. "Υστερα αρχίζουν πάλι τά κενά. Τό μετεπαναστατικό ύλικό ύπάρχει πιθανότητα νά σώζεται σέ πολύ μεγαλύτερο ποσοστό, που νά έγγίξη τό άκέραιο, όσο προχωρούμε στα μεταγενέστερα χρόνια.

Ιδιαίτερη πολιτεία άπετέλεσε ή Σάμος, 1834-1912, ήγεμονία ύπό τήν όθωμανική έπικυριαρχία. Νωρίς απέκτησε άρχειακή ύπηρεσία, όπου φυλάχτηκε όλόκληρο τό ήγεμονικό αρχείο, καθώς και τά δικαστικά και τά συμβολαιογραφικά όλον του νησιού. Σήμερα τό αρχαιοφυλακείο Σάμου είναι ένα άπό τά πλουσιώτερα στο ίδιο σώζεται κ' ένα μέρος άπό τό αρχείο του άγώνα.

Άλλη ιδιαίτερη πολιτεία σχημάτισε ή Κρήτη, 1898-1912. Τ' Αρχεία τής Κρητικής Πολιτείας καθώς και τών κατά καιρούς επαναστάσεων διατηρούνται στο «Ιστορικό Αρχείο Κρήτης».

Τέλος, όχι βέβαια δημόσια έγγραφα, αλλά πάντως μνημεία τής δημόσιας ζωής και άπαραίτητες πηγές για τή γνώση της, είναι τά προγράμματα τών διαφόρων κομμάτων, τ' αρχεία τους, οι διάφοροι πολιτικοί λόγοι, τά πολιτικά άρθρα τών εφημερίδων, τά σχόλιά τους και αύτή άκόμη ή είδησεογραφία τους.

1. Ν. Έστία 33 (1943) 398.

τὸν καιρὸ πού ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἀπετέλεσε εὐρωπαϊκὸ διπλωματικὸ πρόβλημα, ἡ διεθνὴς διπλωματία ἄρχισε ν' ἀπασχολεῖται μὲ τὰ ἑλληνικὰ ζητήματα πού ὅπως ξέρουμε καὶ πυκνὰ παρουσιάζονταν καὶ πολύπλοκα ἦσαν. Ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση πάλι τῶν ἐπαναστατῶν σὰν κράτους ἐγκαταστάθηκαν οἱ πρῶτοι ἀντιπρέσβεις τῶν τριῶν Δυνάμεων, Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας καὶ σ' αὐτοὺς μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου προστέθησαν οἱ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι καὶ ἄλλων δυνάμεων. Τέλος πολλαπλασιάστηκαν καὶ πυκνώθηκαν τὰ προξενικὰ δίκτυα. Φυσικὰ οἱ ἀναφορὲς τῶν συγχρόνων προξένων δὲν ἔχουν τὴν εὐρύτητα τῶν παλαιότερων καὶ ὅταν ἀναφέρουν ἀριθμοὺς καὶ στατιστικὰ στοιχεῖα, ἐπιναλαμβάνουν πληροφορίες πού πῆραν ἀπὸ ἑλληνικὲς ἀρχές· ὥστε δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία μὲ τίς προεπαναστατικὲς ἐκθέσεις. Ἡ πρεσβευτικὴ ὁμῶς ἀλληλογρα-

φία, τὰ κείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀντάλλαξαν σκέψεις ἐπάνω σ' ἑλληνικὰ ζητήματα διάφορες τρίτες δυνάμεις, τὰ διεθνή πρωτόκολλα, οἱ διεθνεῖς συνθήκες, πού ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα, εἶνε πάντοτε μοναδικὴ πηγὴ γιὰ τὴ διπλωματικὴ πλευρὰ τῆς ἱστορίας της. Τὰ παλαιότερα διπλωματικὰ ἐγγραφα ἔχουν διατεθῆ πρὸς μελέτη τῶν ἱστορικῶν. Ἐνα μέρος ἀπὸ τέτοια ἐγγραφα ἔχει δημοσιευτῆ σὲ διάφορες συλλογές: Ν. Σκοῦφος «Συλλογὴ τῶν συνθηκῶν, πρωτοκόλλων καὶ διπλωματικῶν ἐγγράφων...» 1834. Ἄλλο μέρος, καὶ μάλιστα ἀπὸ νεώτερα ἐγγραφα, ἔχουν ἐκδοθῆ στὰ διάφορα ἐπίσημα δημοσιεύματα, πού κατὰ καιροὺς παρουσίασαν οἱ κυβερνήσεις μὲ τίτλους «Λευκὴ Βίβλος», «Πρασίνη Βίβλος» κλπ. Σὲ τέτοια ἐγγραφα στηρίζεται καὶ τὸ ἔργο τῶν Stiauli-Lheritier «Histoire diplomatique de la Grèce», 1-5, 1925-26.

(Ἀκολουθεῖ)

ΣΕ ΜΙΑ ΧΟΡΕΥΤΡΙΑ ΠΟΥ ΠΕΘΑΝΕ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΜΑΙΡΗΣ ΒΑΡΒΑΓΙΑΝΝΗ ΒΙΜΠΟΡΚ

Τὸν ὕστερο πού χόρευες χορὸ μὲ τεντωμένα
τὰ χέρια πρὸς τὴ θεία φωτοπηγὴ
σὰν ἔπεσες—κι' ἀπόμειναν κῦμα χουσοῦ χυμένα
στὴν πλάκα τὰ κατάξανθα
μαλλιά σου τὴ λευκὴ!

Ὡ τὴ στιγμὴ πού λύνωσουν ψυχὴ ἀπὸ τὸ κορμί σου
σὰν ἀπὸ νέφαλο τὸ φῶς
λὲς κι' οἱ ἀλευτέρωτοι ρυθμοὶ τοῦ Κόσμου ὅλοι μαζί σου
λυνόταν καὶ σ' ἀνάσπαζε
τῶν ἴσκιων ὁ χορὸς.

Καὶ χόρευες στὰ μακρονὰ τ' ἀκρόγυαλα τὴν ὥρα
τῶν ματωμένων δειλινῶν
καὶ μὲ τὸν ἄνεμο ἀγκαλιὰ χορεύεις τροπαιοφόρα
στὰ ὀλαφρισμένα κύματα
τῶν μπλάβων ὠκεανῶν.

Καὶ χόρευες στὶς καλάμιες μὲ τὸ δροσάτο ἀγέρι
καὶ στὰ λυιδένια τόξα τῶν νερῶν
καὶ μετεωρίστης φλογερὸ στὰ νέφη περιστέρι
καθὼς ἀναδιπλώνονταν
στὰ χάη τῶν οὐρανῶν.

Τρέμισες πάνω στὸν ἀνθὸ μὲ τὴ δροσοσταλίδα
σὰν πεταλούδα πλουμιστὴ
καὶ μὲ τὴν πρώτη πρόβαλες τοῦ Ἀποσπερίτη ἀχτίδα
ξωθιά στὴ φεγγαρόχυτη
νυχτιὰ τὴ μαγικὴ.